



دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۳۹۸، شماره ۱۴ (پیاپی ۲۲)، صفحات: ۲۸۷-۳۰۶

مطالعه تطبیقی طرح لچک و ترنج قالی‌های جوشقان کاشان با سامان بختیاری

تاریخ دریافت: ۹۸/۰۴/۰۹ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۶/۱۱

عبدالله میرزایی*
ویدا احمدپور سامانی**

چکیده

ساختار طراحی لچک‌ترنج یکی از فراگیرترین ساختارهای طراحی در قالی‌های ایران است. یکی از انواع ساختار طراحی لچک‌ترنج در منطقه قالی‌بافی جوشقان واقع در استان اصفهان بافته می‌شود. این طرح با بررسی نمونه‌های طرح لچک‌ترنج در قالی‌های منطقه سامان استان چهارمحال و بختیاری دارای شباهت‌هایی است. وجود تشابه در طرح و نقش قالی‌های لچک‌ترنج منطقه جوشقان با قالی‌های منطقه سامان به‌رغم فاصله جغرافیایی نسبتاً زیاد باعث شده است که هدف این پژوهش مطالعه تطبیقی طرح لچک‌ترنج در قالی‌های این دو منطقه باشد. از این رو سؤالات اصلی پژوهش نیز بر شناسایی وجوه اشتراک و تفاوت در نقش‌مایه‌ها و ساختار ترکیب طرح‌های لچک‌ترنج قالی‌های این دو منطقه تمرکز داشته است. نتایج پژوهش نشان دادند برخلاف متأثر بودن ساختار طرح لچک‌ترنج قالی‌های منطقه سامان از ساختار طراحی قالی‌های جوشقان و وجود برخی همانندی‌ها در نقوش قالی‌های هر دو منطقه، بازتاب ویژگی‌های اجتماعی و فرهنگی بافندگان باعث شکل‌گیری هویت مستقل در قالی‌های سامان شده است. حذف و یا جایگزینی برخی نقوش در متن و نیز وقوع تغییر در حاشیه‌های قالی‌های سامان و تنوع زیاد نقش‌مایه‌های قالی در منطقه جوشقان از وجوه تفاوت در قالی‌های دو منطقه است. این پژوهش به‌لحاظ روش از نوع پژوهش‌های کیفی است که به روش توصیفی تطبیقی و با استفاده از داده‌های میدانی و کتابخانه‌ای به انجام رسیده است.

کلیدواژه‌ها: لچک‌ترنج، قالی، منطقه جوشقان، منطقه سامان.

مطالعه تطبیقی

طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



•
•
•
•
•
•
•

* استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز، نویسنده مسئول / a.mirzaei@tabriziau.ac.ir
** دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه هنر اسلامی تبریز / nooraieelyas@yahoo.com

۱. مقدمه

قالی‌بافی از جمله هنرهایی است که طی سال‌های متمادی از نسلی به نسل دیگر منتقل شده است. در طی فرایند گذر از دوره‌های تاریخی تغییرات متناوبی در مؤلفه‌های فنی و بصری قالی‌ها به وقوع پیوسته است. اغلب کارشناسان جنبه‌های هنری فرش دستبافت ایران را مدیون طرح و نقش آن می‌دانند، که برخاسته از فرهنگ قومی و هویت ملی و منطقه‌ای جامعه بانندگان در گذر تاریخ است. در واقع طرح و نقش فرش دستبافت چون ریشه در فرهنگ و باورهای مردمی دارد که بستر و زمینه تولید فرش را در منطقه خویش تشکیل می‌دهند، همواره بازتاب مظاهر فرهنگی اقوام مختلف در بستر قالی‌ها در قالب طرح و نقش و رنگ‌بندی آن‌ها بازتاب می‌یابد. بنابراین مطالعه و شناخت عمیق و همه‌جانبه این بخش از هنر فرش دستبافت می‌تواند به هویت‌بخشی و استحکام مبانی نظری و هنری فرش دستبافت ایران کمک شایانی بکند. از طرفی فرهنگ جوامع همواره در حال زایش و بارور شدن است، لذا با تغییر و تکامل فرهنگ، طرح و نقش و رنگ نیز همواره با گذر زمان و تعامل با فرهنگ‌های دیگر تغییر یافته و گونه‌های جدیدی از خود به نمایش می‌گذارد. از جمله این قالی‌ها که طرح و نقش آن‌ها در بافت قالی مناطق دیگر مؤثر بوده، قالی جوشقان است. در طی قرن نوزدهم میلادی، بعد از وقوع زلزله‌ای در این منطقه، مردم آن دیار به مناطقی دیگر از جمله سلطان‌آباد واقع در استان مرکزی مهاجرت کردند (اشنبرنر، ۱۳۸۴: ۷۹). مهاجرت بانندگان باعث شد که طرح و نقش قالی جوشقان به منطقه بانندگی سلطان‌آباد (اراک) نیز منتقل شود (چیت‌سازیان، ۱۳۸۸: ۶۳). در این بین منطقه، قالی‌بافی سامان واقع در استان چهارمحال و بختیاری نیز یکی از مناطقی است که به‌علت شباهت ساختار قالی‌های لچک‌ترنج آن با قالی‌های جوشقان، احتمال می‌رود پذیرای مهاجرانی از منطقه جوشقان بوده باشد. این شهرستان یکی از مناطق مهم بانندگی منطقه به شمار می‌رود که طرح‌های لچک و ترنج، خشتی و قابی از مهم‌ترین طرح‌های رایج آن می‌باشند (دادگر، ۱۳۸۰: ۶۷). در کنار این طرح‌ها، طرح لچک و ترنج جوشقان نیز در این منطقه بافته می‌شود. مطالعات میدانی نشان می‌دهد اولویت بافت در منطقه علاوه بر طرح‌های خشتی معروف بختیاری، بافت قالی‌های لچک و ترنج، به‌ویژه از نوع مشابه طرح لچک و ترنج قالی‌های جوشقانی است.

مسئله اصلی پژوهش، وجود تشابه ظاهری در طرح و نقش ساختار لچک‌ترنج در قالی‌های منطقه سامان با همین طرح در قالی‌های جوشقان است. از این رو پژوهش در پی یافتن پاسخی

مناسب برای سؤالات تحقیق است. این سؤالات عبارت‌اند از: ۱. وجوه اشتراک و افتراق قالی‌های لچک‌ترینج جوشقان و سامان کدام‌اند؟ ۲. طرح لچک‌ترینج جوشقانی با چه تغییراتی در منطقه سامان بافته می‌شود؟

هدف از این پژوهش، در مرحله نخست، بررسی تفاوت‌ها و شباهت‌های طرح قالی لچک‌ترینج جوشقان در مناطق جوشقان و سامان و در گام بعدی، شناسایی و معرفی تغییرات نقوش این طرح در منطقه سامان نسبت به خاستگاه اصلی آن یعنی جوشقان است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

بررسی‌ها نشان می‌دهد تاکنون مطالعات گوناگونی درباره حوزه‌های مرتبط با موضوع مورد پژوهش صورت پذیرفته است که هرکدام از این مطالعات و پژوهش‌ها، به بخشی از موضوع پرداخته‌اند. با این حال پژوهشی که به‌طور مشخص، مطالعه و مقایسه تطبیقی میان قالی‌های مناطق سامان و جوشقان را هدف‌گذاری کرده باشد به انجام نرسیده است. با توجه به اینکه طرح جوشقان از جمله شناخته‌شده‌ترین طرح‌هایی است که از دیرباز در جوشقان و دیگر روستاهای اطراف استفاده می‌شود، پژوهش در حوزه شناخت ویژگی‌های فنی و بصری قالی‌های این منطقه از غنای نسبی برخوردار است. در ادامه به معرفی پژوهش‌های مرتبط با موضوع حاضر پرداخته شده است.

زرگری (۱۳۷۴) در پژوهشی با عنوان *تاریخ، فرهنگ، هنر جوشقان‌قالی* که در قالب کتاب منتشر شده، به بررسی ابعاد مختلف فرهنگی و هنری روستای جوشقان‌قالی پرداخته است. نویسنده فصل پنجم کتاب را به مطالعه تاریخ و هنر قالی‌بافی این روستا پرداخته و مفاهیم و اصطلاحات طرح و نقش و تکنیک‌های فنی بافت قالی‌های جوشقان را معرفی کرده است. کتاب *قالی‌های ایرانی مواد و ابزار، سوابق نقوش، شیوه‌های بافت* نوشته هانگلدین (۱۳۷۵) از جمله کتاب‌هایی است که به کلیات گره، رنگ و مواد، اندازه‌ها، نقش و نمادها و طبقه‌بندی و انتخاب قالی مشرق‌زمین و نقایص و حفاظت اشاره کرده و به‌طور مختصری، قالی‌های مناطق را طبقه‌بندی کرده است. در این کتاب، مختصری درباره قالی‌های جوشقان و ویژگی‌های کلی طرح و نقش این قالی‌ها اشاره شده است.

کتاب پژوهشی در فرش نوشته ژوله (۱۳۸۱) از دیگر منابعی است که در ارتباط با موضوع حاضر قابل اشاره است. ژوله در کتاب خود، ضمن ارائه توضیحات مبسوط در ارتباط با فرایندهای تولید قالی از مرحله مواد اولیه تا بافت و تکمیل، به معرفی مهم‌ترین مناطق قالی‌بافی

مطالعه تطبیقی
طرح لچک و ترینج
قالی‌های جوشقان...

ایران پرداخته است. در این کتاب، درباره مناطق سامان و جوشقان به طور مختصر و در حد معرفی توضیحاتی ارائه شده است.

کتاب *شناخت طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان* نوشته و کیلی (۱۳۸۲) نیز یکی منابعی است که درباره نقوش و طرح‌های جوشقان مطالبی را ارائه کرده است. این کتاب پس از ارائه پیشینه مختصر از مراحل طراحی و نقشه‌کشی در قالی دستبافت ایران، به معرفی انواع نقوش در قالی ایران می‌پردازد. از جمله نقشه‌های معرفی شده در این کتاب، نقشه‌های قالی جوشقان است. نصیری (۱۳۸۴) در کتابی با عنوان *فرش ایران*، اشاره کوتاهی به قالی منطقه جوشقان داشته است. نصیری در این کتاب، ابتدا تاریخچه مفصلی از فرش بافی ذکر کرده و پس از معرفی مواد اولیه رنگرزی قالی، به معرفی نقش قالی در مناطق مختلف پرداخته و در خصوص قالی جوشقان، توضیح مختصری بیان کرده است.

کتاب *فرهنگ‌نامه تصویری آرایه و نقشه فرش‌های ایران* نوشته شعبانی خطیب (۱۳۸۷) از دیگر منابعی است که به معرفی تصویری آرایه‌های قالی جوشقان پرداخته است. این کتاب از لحاظ تصویری غنی بوده و یکی از منابع مورد استفاده پژوهشگران برای مطالعه آرایه‌های قالی‌های مناطق مختلف است.

اشنبرنر (۱۳۸۴) نیز در کتاب *قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران*، درباره رنگ و نقش، ساختار اولیه و ابعاد قالی‌های مناطق مختلف از جمله منطقه جوشقان توضیحاتی داده است.

چیت‌سازیان (۱۳۸۸) در کتابی با عنوان *نگاهی به تاریخ درخشان فرش کاشان*، به مطالعه تاریخی قالی کاشان و مناطق اطراف پرداخته است. نویسنده در این کتاب، دوره‌های مختلف تاریخی کاشان و جوشقان را بررسی کرده است. همچنین فصل جداگانه‌ای به طراحی و رنگ‌آمیزی نقشه قالی کاشان اختصاص داده شده است. در این میان، طرح لچک و ترنج به عنوان یکی از مهم‌ترین طرح‌های این حوزه شناخته شده است. تمرکز عمده این پژوهش روی قالی‌های شهری کاشان بوده و فقط اشاراتی کوتاه به قالی جوشقان داشته است.

در حوزه قالی‌های منطقه سامان نیز صوراسرافیل (۱۳۸۹) در کتابی با عنوان *از آبی آسمان و سرخی دشت فرش چهارمحال و بختیاری*، کلیاتی درباره استان و سپس هنر قالی‌بافی آن ذکر کرده است. نویسنده در این کتاب، به ویژگی‌های عمومی بافت قالی در استان چهارمحال و بختیاری پرداخته و حوزه‌های شهری، روستای و عشایری بافت قالی از جمله منطقه سامان در

این منطقه را معرفی است.

احمدی و ایزدی جیران (۱۳۹۰) در پژوهشی با عنوان پیشینه فرش بافی جوشقان قالی، به بررسی پیشینه قالی جوشقان و ارائه نظریات مرتبط با منشأ پیدایش طرح و نقش و روند تغییرات آن پرداخته است. نویسندگان با استناد به منابع میدانی و کتابخانه‌ای نظریات آرتور پوپ درباره مشتق شدن طرح‌های معاصر قالی جوشقان از طرح گلدانی صفوی را مورد تأیید قرار داده‌اند. در این پژوهش، نویسندگان سه طرح جنگلی یا جوشقانی، کشمیری، و خانه‌بندی را در قالی‌های جوشقان، شناسایی و به همراه نقش‌مایه‌های رایج این طرح‌ها معرفی کرده‌اند.

قانی و افروغ (۱۳۹۱) در پژوهشی با عنوان «بررسی تطبیقی و گونه‌شناسی نقوش فرش‌های خشتی مناطق سامان و چالشر» قالی خشتی سامان و چالشر را به صورت تطبیقی مورد بررسی قرار داده‌اند. تمرکز مطالعات این پژوهش روی طرح خشتی بوده است؛ از این رو در این پژوهش به مطالعه طرح لچک‌ترنج پرداخته نشده است.

بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد به‌رغم انتشار پژوهش‌های متعدد درباره مناطق مورد نظر این پژوهش، به‌ویژه منطقه جوشقان، پژوهشی که به مطالعه تطبیقی طرح لچک‌ترنج مناطق سامان چهارمحال و بختیاری و جوشقان کاشان پرداخته باشد، به انجام نرسیده است. از این رو این پژوهش دارای نوآوری بوده و در نوع خود جدید است.

۲-۱. روش تحقیق

این پژوهش از نوع تحقیقات توصیفی تطبیقی است که به شیوه کیفی و با استفاده از داده‌های حاصل از منابع کتابخانه‌ای و میدانی به انجام رسیده است. با توجه به شناخته‌شده بودن طرح و نقش قالی‌های جوشقان از طریق پژوهش‌های پیشین انجام‌شده در این حوزه، اطلاعات نظری این بخش به صورت کتابخانه‌ای و با استناد به یافته‌های پژوهش‌های پیشین جمع‌آوری شد. از آنجایی که اطلاعات مکتوب و منتشرشده اندکی در حوزه قالی‌های سامان در دسترس است، برای سامان‌بندی اطلاعات این بخش، با حضور در منطقه قالی‌بافی سامان، به انجام مطالعات میدانی و مصاحبه با بافندگان و مشاهده و عکاسی از نمونه‌ها اقدام شد. جامعه آماری پژوهش را همه قالی‌های بافته‌شده با طرح لچک‌ترنج (جوشقانی- جنگلی) در مناطق سامان و جوشقان تشکیل می‌داد. از این میان، تعداد شش تخته‌قالی به صورت هدفمند به گونه‌ای که شامل طرح لچک‌ترنج جوشقانی باشند، انتخاب و به عنوان جامعه نمونه آماری مورد تجزیه و تحلیل و سپس تطبیق قرار گرفت.

مطالعه تطبیقی
طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



۲. قالی جوشقان

جوشقان، شهری کوچک و نام‌آور در حیطه قالی‌بافی در مسیر جاده فرعی کاشان به اصفهان است (تصویر ۱). با توجه به جایگاه قالی و قالی‌بافی در اقتصاد و فرهنگ مردمان این منطقه، این شهر کوچک امروزه با نام جوشقان‌قالی شناخته می‌شود. قالی‌بافی در این شهر ریشه در دوران صفوی دارد و برخی از قالی‌های برجای مانده از این دوره، از جمله قالی مقبره شاه‌عباس دوم در قم، به دست استادان جوشقانی امضا شده‌اند (صبحی، ۱۳۹۳: ج ۱، ۴۰۵) (تصویر ۲). قالی‌های این شهر و مناطق اطراف آن، از جمله چوگان و کامو با طرح‌ها و رنگ‌های مختلفی تولید می‌شود. قالی‌های جوشقان روی دارهای گردان بافته می‌شوند؛ به طوری که قسمت بافته شده قالی روی نورد پایینی پیچیده می‌شود. قالی‌ها در رج‌شمار ۲۵ تا ۳۰ گره در هر شش‌ونیم سانتی‌متر بافته می‌شوند. گره قالی‌ها پشمی و از نوع نامتقارن، و جنس چله‌ها پنبه‌ای است. قالی‌های قدیمی سه پوده با دو پود کلفت، یکی روی گره و یکی هم زیر گره، کشیده شده و پود باریک بعد از پود کلفت کوبیده می‌شد (زرگری، ۱۳۷۴: ۲۳۵). امروزه شیوه بافت دوپوده با یک پود نازک و یک پود ضخیم در بافت قالی‌ها مرسوم شده است. پالت رنگی قالی جوشقان مشخص و محدود به چند رنگ خاص از جمله روناسی، سبز، زرد، آبی، سرمه‌ای و سفید است که در سطوح کوچک مورد استفاده قرار می‌گیرد. از رنگ لاک‌ی (گلی) و سرمه‌ای در متن و حاشیه قالی‌ها و آبی و سبز و زرد و قهوه‌ای در اجزای فرعی و نقش‌مایه‌ها استفاده می‌شود.



تصویر ۱: موقعیت جغرافیایی جوشقان‌قالی در جغرافیای شهرستان کاشان (سازمان نقشه‌برداری کشور)

کاشان‌شناسی
شماره ۱۴ (پیاپی ۲۲)
بهار و تابستان ۱۳۹۸



تصویر ۲: یکی از قالی‌های مقبره شاه‌عباس دوم در قم، با کتیبه: عمل استاد نعمت‌الله جوشقانی، ۸۵ در ۱۱۸ سانتی‌متر (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷: ج ۱۲، ۱۲۵۸)

از جمله طرح‌های قالی‌های جوشقان می‌توان به طرح‌های کشمیری، جنگلی (گیاهی) یا جوشقانی، قابی یا خانه‌بندی اشاره کرد. در این بین، با توجه به موضوع و هدف پژوهش و فراگیر بودن بافت، طرح لچک‌ترنج جنگلی قالی جوشقان (تصویر ۳) معرفی و مورد تحلیل قرار گرفته است. ویژگی‌های ممتاز و مشخص طرح لچک‌ترنج جنگلی جوشقان باعث شهرت این طرح شده است. این طرح از عناصری نظیر ترنج لوزی‌شکل و لچک‌های سه‌گوش و حاشیه سه‌قسمتی تشکیل می‌شود.

در برخی از نمونه‌های این طرح، ضمن ثابت بودن نگاره‌های اصلی، ترنج یا لچک حذف شده و کل قالی با آرایه‌های متن ساخته می‌شود. در این صورت به این طرح، جنگلی سراسری گفته می‌شود. به‌علت سادگی این طرح نسبت به دیگر طرح‌های قالی منطقه، طرح لچک‌ترنج جوشقانی و یا جنگلی از رواج بیشتری برخوردار است. «نقوش در هر سه طرح رایج جوشقان یکسان و غیرگردان هستند و نوع ترکیب‌بندی متفاوت این نقوش است که طرح‌ها را از یکدیگر متمایز می‌کند. غیر از آن حاشیه نیز در هر سه طرح یکسان است... حاشیه‌ای که در قالی‌های بزرگ بافته می‌شود با نام حاشیه لاله معروف است. این حاشیه برای هر سه طرح که در اندازه بزرگ بافته می‌شوند یکسان است» (احمدی و ایزدی جیران، ۱۳۹۰: ۱۷). اکثر قالی‌های جوشقان ویژگی‌های یکسانی دارند و تنوع زیادی در طرح و نقش‌مایه‌های قالی جوشقان دیده نمی‌شود.

مطالعه تطبیقی
طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



تصویر ۳: قالی لچک ترنج جنگلی جوشقان با حاشیه معروف به لاله (نگارندگان)

۳. بررسی ویژگی‌های طرح لچک و ترنج جوشقانی یا جنگلی

طرح لچک و ترنج جوشقان (تصویر ۴) ویژگی‌ها و خصوصیات مختص به خود را دارد که حتی با توجه به استفاده و کاربرد در دیگر مناطق قالی‌بافی ایران، با رجوع به این ویژگی‌ها قابل تفکیک و تشخیص است (تصویر ۵). در ادامه به معرفی اجمالی هریک از شاخه‌های اصلی طرح لچک ترنج جوشقانی پرداخته شده است.



تصویر ۴: یک‌چهارم قالی جوشقان با جزئیات بخش‌های مختلف متن و حاشیه (نگارندگان)



تصویر ۵: قالی نجف‌آباد، با نقشه اقتباسی از طرح جنگلی جوشقان (نگارندگان)

- طرح اکثر این قالی‌ها در قالب لچک‌ترنج شکسته طراحی شده که طرح ترنج و لچک قالی در بیشتر این تولیدات از یکنواختی زیادی برخوردار است؛ به طوری که قالب ترنج را یک چهارضلعی مربع‌مانند تشکیل داده است که خط دور آن از خطوط دندانه‌ای و به صورت پله‌ای تشکیل شده است و این خطوط در بالا و پایین ترنج به سر ترنجی کوچک و تاج‌مانند لنگری شکل (نک: تصویر ۴) ختم می‌شوند که در اکثر قالی‌ها قابل مشاهده است (هانگلدین، ۱۳۷۵: ۶۳). معمولاً این ترنج از مجموعه‌ای از لوزی‌های تودرتو نقش می‌شود که با نقوش هندسی ساده‌ای تزیین می‌گردند و درون ترنج‌ها با استفاده از آرایه‌های متنوعی از انواع گل که در متن نیز استفاده می‌شوند پر می‌شود. معمولاً رنگ زمینه ترنج و لچک در این نوع قالی یکسان بوده و به واسطه آن از زمینه جدا می‌شوند و ترنج از دو سر بالا و پایین به سرترنج منتهی می‌شوند.

- درون ترنج را نقوش تزیینی مختلفی از جنس نقوش متن پر کرده‌اند، اما مهم‌ترین نقش قابل تمایز، نقش قاب اسلیمی‌مانند چهارپری است که در مرکز ترنج به صورت کاملاً متمایز خودنمایی می‌کند و به نام اسلیمی یا چهارفرنگی شناخته می‌شود (تصویر ۶).

- لچک قالی جوشقان به صورت سه‌گوش مثلثی شکل کار می‌شود. فضای لچک را خطوط دندانه‌ای شکل مشابه خطوط دور ترنج به صورت وتری از فضای متن فرش جدا کرده است به طوری که بخشی از گل‌های داخل لچک نیز شبیه نقوش متن هستند، برش خورده و دیده می‌شوند. رنگ لچک‌ها عموماً از جنس رنگ ترنج است. گاهی انتهای لچک در امتداد طولی قالی به فرمی شبیه سر ترنج ختم می‌شود. درون لچک نیز مشابه ترنج از آرایه‌های به کار برده شده در متن پر می‌شود.

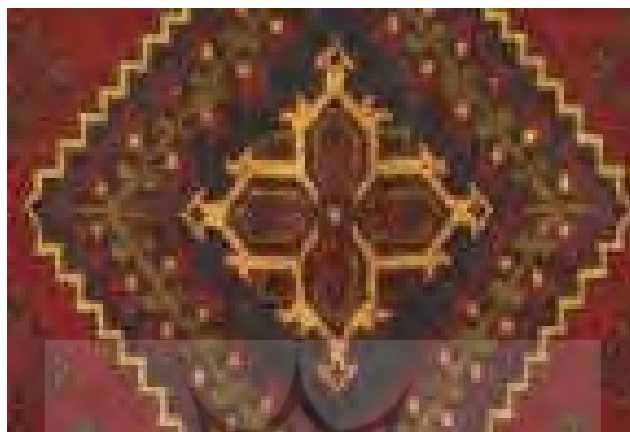
مطالعه تطبیقی

طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



•
•
•
•
•
•
•

- داخل فضای متن را ترکیبی از گل‌های ریز که ساختار هندسی لوزی‌شکلی را تشکیل داده‌اند پر کرده است. این ترکیب‌ها از گل‌های چهارپر، درخت زندگی، بید مجنون و ترکیب لوزی‌شکل دسته‌گل‌های پرشکوفه تشکیل شده‌اند (نک: متن قالی تصویر ۴)

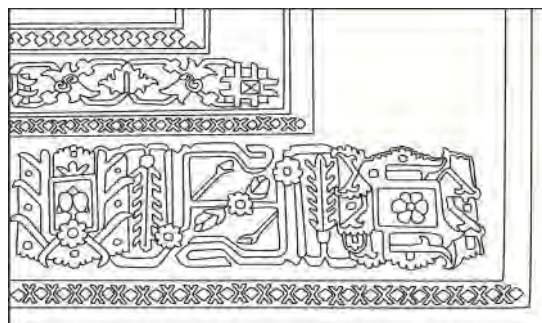


تصویر ۶: نقش اسلیمی چهارفرنگی در مرکز ترنج قالی‌های جوشقان (نگارندگان)

- حاشیه قالی‌های جوشقان با گل‌های درشت نیمه‌شکسته لاله‌عباسی با قالبی چهارگوش همانند قاب هندسی کار می‌شوند (وکیلی، ۱۳۸۲: ۵۰). این گل‌ها در این منطقه با نام سیرلاله مشهورند. ساخت و پرداخت حاشیه با گل سیرلاله به‌همراه نقوشی مشابه اسلیمی مختص قالی جوشقان بوده و به نام حاشیه جوشقانی در ایران شناخته شده است (شعبانی خطیب، ۱۳۸۷: ۲۰۰) (تصویر ۷ و ۸).



تصویر ۷: بخشی از طرح حاشیه سیرلاله و نقوش متن قالی جوشقان (نگارندگان)

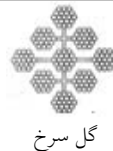
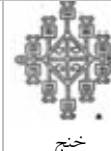




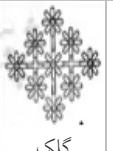



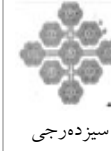







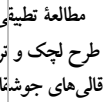









تصویر ۸: طرح خطی بخشی از حاشیه با نقش سیر لاله جوشقان (یافته‌های تحقیق)

۴. نقش‌مایه‌های رایج در قالی جوشقان

همان‌طور که پیش‌تر عنوان شد و از مقایسه نمونه‌های معرفی شده نیز برمی‌آید، آرایه‌هایی که در متن و لچک و ترنج قالی جوشقان استفاده می‌شوند، عموماً یکسان و از تنوع نسبی برخوردارند. اکثر این آرایه‌ها ترکیبی از گل‌ها و شاخه‌های شکسته در قالب لوزی شکل هستند که به صورت منظم زمینه قالی و ترنج و لچک را پوشانده‌اند. معروف‌ترین این نقوش عبارت‌اند از «بید مجنون، گلدان، اسلیمی، انجوجک، بادامک، سیزده‌رجی، پانزده‌رجی، هفده‌رجی، غنچه، هل، غنچه سیب، غنچه حلاله خروس، غنچه پی کومی، کاج، انار، خنج، تسبیح، موسکه، جهان، سیر، برگ، گل، گل سرخ، گل تهرانی، گل چیت، کوره کپ، چندی، خوشه، گلک، غنچه سه لنگ و...» (زرگری، ۱۳۷۴: ۲۳۵). در ادامه و در جدول (۱) برخی از رایج‌ترین این نقوش به همراه طرح خطی آن‌ها آورده شده است.

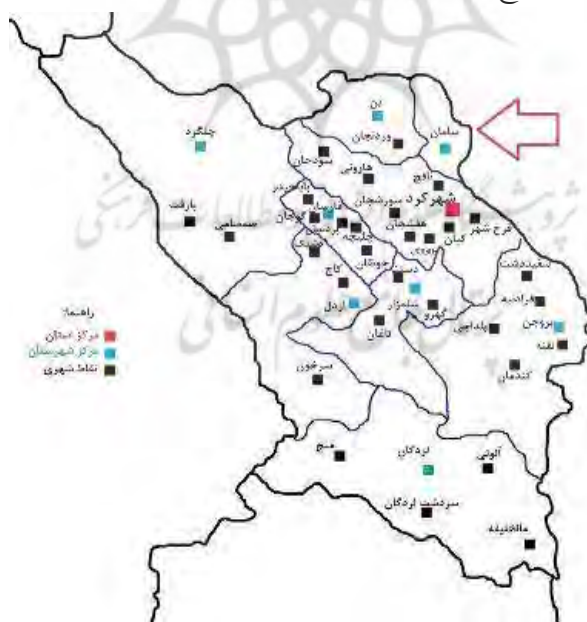
جدول ۱: آرایه‌های مورد استفاده در متن قالی جوشقان (شعبانی خطیب، ۱۳۸۷: ۵۳-۵۵)

۵. قالی چهارمحال و بختیاری

استان چهارمحال و بختیاری به عنوان یکی از مراکز مهم بافت انواع دستبافته‌های پرزدار و بدون پرز ایران به شمار می‌رود. به واسطه وجود اقوام متنوع کوچ‌رو در این استان قالی‌های تولیدی با طرح‌ها و نقوش متنوع و در دو سبک تولید عشایری و روستایی بافته می‌شوند. تنوع قالی‌های این استان به لحاظ طرح، رنگ و فنون بافت شامل انواع مختلفی از قالی‌ها از جمله یلمه، گبه، قالی‌های عشایری با نقوش انتزاعی و حیوانی تا انواع طرح‌های اقتباسی از مناطق شهری و نقوش گل‌فرنگ و ختایی و... را شامل می‌شود. قالی‌های عشایری توسط عشایر کوچ‌رو بختیاری، قشقایی و شاهسون و قالی‌های سبک روستایی در مناطقی چون چالستر، سامان، بن، فرادنبه بافته می‌شوند (تصویر ۹).

هرکدام از این شهرها و روستاهای تابعه دارای نقوش با ویژگی‌های خاص خود هستند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان گفت تعداد طرح و نقشه قالی از تعداد روستاها و شهرهای منطقه پیشی می‌گیرد. از جمله طرح‌هایی رایج این استان طرح خشتی (قانی و افروغ، ۱۳۹۱: ۱۰۷)، لچک و ترنج، شرابه، گل پتو، بندی، قابی، حوضی و... است (صوراسرافیل، ۱۳۸۹: ۵۰). در این میان، شهرستان سامان دارای قدمت دیرینه‌ای در بافندگی است. طرح‌های لچک و ترنج، خشتی و قابی از مهم‌ترین طرح‌های رایج منطقه سامان هستند (یساولی، ۱۳۷۹: ۳۷-۴۱).



تصویر ۹. نقشه استان چهارمحال بختیاری به تفکیک شهرستان و مناطق بافت قالی (سایت استانداری)

۶. قالی سامان و طرح لچک ترنج جوشقانی

شهرستان سامان واقع در شمال شهرکرد و در فاصله ۲۱ کیلومتری آن قرار دارد. قالی بافی در این منطقه از دیرباز رایج بوده و یکی از انواع قالی باکیفیت استان چهارمحال و بختیاری در این شهرستان تولید می‌شود. قالی‌های شهرستان سامان دارای قرابت‌های نزدیکی به لحاظ نوع رنگ‌بندی و مواد اولیه و نقوش با قالی‌های چالستر دارند.

رنگ‌هایی که در قالی طرح جوشقان بافت سامان به کار برده می‌شود، در واقع همان رنگ‌هایی است که در قالی‌های اصیل سامان دیده می‌شود. رنگ غالبی که در این قالی به کار برده می‌شود، رنگ قرمزی است که متن قالی را در بر می‌گیرد و همچنین رنگ سورمه‌ای که به عنوان متن لچک و ترنج و همچنین در رنگ‌آمیزی موتیف‌های متن استفاده می‌شود، بعد از رنگ قرمز بیشترین خودنمایی را در این قالی دارد. استفاده از رنگ سفید در قالی‌های بختیاری، کنتراست ویژه‌ای را ایجاد می‌کند که در این قالی نیز به وضوح دیده می‌شود. رنگ‌های دیگر از جمله صورتی و سبز و قهوه‌ای، گل‌بهی و آبی به مقدار کم و در تزئین نقوش به کار گرفته می‌شوند. گره مورد استفاده در بافت قالی‌های منطقه سامان و همچنین روستاهای تابعه آن، به صورت ترکی بوده و کاربرد گره فارسی محدود است. سبک بافت عمدتاً دو پود و در مواردی تک پود ضخیم است. رج‌شمار اغلب بافته‌ها بین ۲۵ تا حداکثر ۳۵ رج و نوع دارهای قالی مورد استفاده به هر دو صورت افقی و عمودی است. ابعاد قالی‌ها بیشتر ۶ و ۹ مترمربعی است. قالی‌های شهرستان سامان به دلیل ظرافت طرح و رنگ از بهترین دست‌بافته‌های استان به حساب می‌آید (صباحی، ۱۳۹۳: ج ۱، ۴۰۸).

۷. طرح لچک ترنج در قالی سامان

طرح‌ها و نقوش قالی‌های شهرستان سامان از تنوع و گستردگی زیادی برخوردارند. طرح‌هایی چون بندی یا سروی و کاج، خشتی، ترنجی، بته‌ای و انواع لچک ترنج از جمله طرح‌های رایج در قالی‌های منطقه هستند. در این بین طرح لچک و ترنج در شهر سامان به شکل‌های متنوعی به کار برده می‌شود. در اغلب این نمونه‌ها، از قابلیت‌های طرح‌های اسلیمی برای فضا سازی و ایجاد ساختار کلی لچک و ترنج بهره گرفته شده و متن قالی و حاشیه با استفاده از نقوش و چرخش‌های ختایی نظیر گل‌های شاه‌عباسی، لاله‌عباسی و گردش‌های ختایی آراسته شده است. سرترنج این فرش‌ها معمولاً فرمی شبیه قاب است که با استفاده از دو اسلیمی ایجاد شده است (تصویر ۱۰).

مطالعه تطبیقی
طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



•
•
•
•
•
•
•



تصویر ۱۰: قالی لچک ترنج منطقه سامان، با نقوش ختایی و اسلیمی در اطراف لچک و ترنج (نگارندگان)
 علاوه بر این نوع لچک و ترنج، طرح لچک و ترنج دیگری نیز در منطقه بافته می‌شود که ترکیبی است از طرح لچک و ترنج و طرح گل لندن یا گل رز و البته گل‌های ریزی که سرتاسر متن را می‌پوشانند و به نام گل مینا شناخته شده‌اند. سازمان‌دهی متن این قالی که از تکرار گل‌های چندپَر با تراکم یکنواخت ایجاد شده است قرابت‌هایی با طرح جوشقان دارد. این نقشه که اختصاص به شهرکرد مرکز استان دارد، در دیگر مناطق استان از جمله سامان و چالستر نیز بافته می‌شود (تصویر ۱۱).



تصویر ۱۱: قالی با طرح گل مینا و لچک و ترنج گل و گل‌دان (نگارندگان)

علاوه بر طرح‌های معرفی‌شده لچک‌ترنج رایج در منطقه، طرح دیگری با ساختار لچک‌ترنج و بسیار نزدیک به ساختار ترکیب نقش‌مایه‌های قالی‌های لچک‌ترنج جنگلی جوشقان در شهرستان سامان بافته می‌شود. این طرح در عین حال که به علت قرابت‌های بسیار، اقتباسی از قالی جوشقان محسوب می‌شود، نسبت به طرح قالی جوشقان، تفاوت‌هایی نیز دارد که باعث تمایز و استقلال هویتی و طبقه‌بندی در گروه قالی‌های لچک‌ترنج سامان شده است. در ادامه، ویژگی‌های شاخص این طرح در قالی‌های منطقه سامان شناسایی و معرفی شده‌اند.

۱-۷. ویژگی‌های طرح لچک و ترنج جوشقانی در قالی سامان

به‌طور کلی، طرح لچک‌ترنج جوشقانی در منطقه سامان متأثر از ویژگی‌های عشایری تکنیک‌های بافت، اندکی ضمیمه‌تر و با رج‌شمار^۱ پایین‌تر (۲۰ تا ۲۵ رج) بافته می‌شوند. از این رو نقوش در این قالی‌ها نسبت به قالی جوشقان بزرگ‌تر و با ظرافت کمتری به نمایش درمی‌آید. طرح کلی ترنج این قالی به شکل لوزی‌های تودرتوست که درون آن با خطوط زیگزاک، همچنین غنچه‌های کوچک و نقوش ساده و گل‌های سه‌پر تزیین شده‌اند. در مرکز ترنج، مجموعه‌ای از چند گل شاه‌عباسی قرار دارد که توسط بندهایی به گل میانی ترنج که یک گل چندپر است متصل می‌شوند. از دیگر عناصر طرح این قالی سرترنج‌هایی است که از دو بته و گلی در میان آن‌ها ساخته شده است که درون قابی قرار گرفته‌اند (تصویر ۱۲). مقایسه خطوط پلکانی جداکننده قاب‌های ترنج و لچک و نیز نقش اسلیمی مانند چهارفرنگی وسط ترنج و شیوه اجرای سرترنج‌ها با طرح قالی جنگلی جوشقان شباهت و یکی بودن منشأ این طرح را با قالی‌های لچک‌ترنج جنگلی جوشقان به‌وضوح نشان می‌دهد.



تصویر ۱۲: قالی لچک و ترنج جوشقانی، بافت سامان (نگارندگان)

مطالعه تطبیقی
طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



•
•
•
•
•
•
•

لچک‌های قالی نیز به شکل سه‌گوش در چهار گوشه قالی قرار دارند و همانند ترنج با استفاده از خطوط زیگزاک پلکانی شکل و تزیینات غنچه و گل‌های سه‌پر از متن جدا شده‌اند. با این تفاوت که برای پر کردن لچک از بته‌هایی شبیه به آنچه در سر ترنج به کار گرفته می‌شود و همچنین دو نصفه‌گل که دو طرف بته‌ها قرار گرفته‌اند استفاده می‌شود. اکثر لچک‌هایی که در این نوع قالی استفاده شده‌اند به همین شکل‌اند (تصویر ۱۳).



تصویر ۱۳: قالی لچک ترنج جوشقانی، بافت سامان (نگارندگان)











حاشیه قالی سامان از دو حاشیه کوچک و یک حاشیه بزرگ تشکیل شده است. این حاشیه که از ساختاری با یک گل در وسط و دو شاخه مورب طرفین تزیین شده با آرایه‌های برگ‌گی در طرفین تشکیل شده است، در بین بافندگان سامانی با نام حاشیه گل گندم معروف است و در دیگر قالی‌های منطقه نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد (تصویر ۱۴).



تصویر ۱۴: حاشیه گل گندمی و طرح خطی آن در قالی سامان (یافته‌های تحقیق)

متن قالی‌های لچک‌ترنج جوشقانی در سامان به‌لحاظ نوع و ترکیب نقوش، دارای پیوندهای مشهودی با قالی‌های جوشقان است. از جمله نقش‌مایه‌هایی که در متن و گاهی در ترنج قالی جوشقانی سامان کار می‌شوند عبارت‌اند از: بند بادام، اسلیمی اسوسومون (سایه)، سیر زنبق غنچه، آرایه گلدان (چغندر کوره)، آرایه هفده‌رجی، آرایه سیزده‌رجی (جدول ۲). آرایه‌های ذکرشده به‌همراه نقوش متنوع دیگر متن قالی خود جوشقان را نیز تشکیل می‌دهند. با این توضیح که تعداد و تنوع آرایه‌های متن قالی جوشقان در مقایسه با قالی طرح لچک و ترنج بافت سامان بیشتر است و شاید علت این امر، انتقال تعداد محدودی از آرایه‌های قالی جوشقان به سامان باشد.^۲

جدول ۲: آرایه‌های استفاده‌شده در قالی طرح جوشقانی، بافت سامان (شعبانی خطیب، ۱۳۸۷: ۵۳-۵۵)

 بند بادامی	 چهارپر	 سیزده‌رجی	 اسلامی	 کلک چهارپر
 گلدان	 برج	 برج	 موسگه (زرگری، ۱۳۷۴: ۳۰۶)	 گل سرخ

۸. بحث و نتیجه‌گیری

بررسی‌ها نشان می‌دهد قالی طرح جوشقان بافت سامان دارای وجوه تشابه بسیاری با طرح اصیل جوشقان است. در عین حال در برخی موارد، تفاوت‌هایی نیز میان آن‌ها وجود دارد. در ادامه به گزارش نتایج حاصل از تطبیق عناصر اصلی طراحی قالی‌های منطقه جوشقان (تصویر ۱۵) و منطقه سامان (تصویر ۱۶) در راستای سؤالات پژوهش پرداخته شده است.



تصویر ۱۵: قالی جوشقان با طرح لچک‌ترنج جنگلی (نگارندگان)

مطالعه تطبیقی
طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



•
•
•
•
•
•
•



تصویر ۱۶: قالی سامان با طرح لچک ترنج جوشقان (نگارندگان)

در ارتباط با سؤال نخست پژوهش و وجوه تفاوت و تشابه طرح و نقش لچک ترنج جوشقانی در قالی های دو منطقه می توان گفت: در طرح کلی هر دو این قالی ها، لچک سه گوش و ترنج لوزی شکل بافته می شود اما اندازه ترنج و سرترنج قالی جوشقان به نسبت کل قالی کوچک تر از ترنج و سرترنج قالی سامان است. ترنج قالی جوشقان با نقش مایه هایی که در قالب های لوزی شکل چیدمان شده تزیین گردیده اند، ولی ترنج قالی بافت سامان به گونه ای متفاوت آراسته شده است. از جمله وجود دو نقش مایه متشکل از چهار گل شاه عباسی در کنار گل چندپر بزرگ میانی، به گونه ای که این چهار گل به کمک خطوطی ساده به گل مرکزی متصل شده اند. همچنین این نقش با استفاده از تکرار غنچه ها و گل های ریز در کنار خطوط زیگزاگی از متن قالی جدا شده اند که متفاوت از ترکیب ترنج در قالی جوشقان است.

نقش مایه های متن در قالی های سامان منتخبی از نقوش قالی های جوشقان هستند. این نقوش شامل نقش مایه های بند بادام، اسلیمی اسوسومون (سایه)، سیر زنبق غنچه، آرایه گلدان (چغندر کوره)، آرایه هفده رچی، آرایه سیزده رچی هستند. به نظر می رسد با توجه به اینکه تنها یکی از طرح های رایج قالی های جوشقان در منطقه سامان توسط گروهی از مهاجران جوشقانی بازبافی شده است از این رو تنوع نقوش قالی لچک ترنج جوشقانی در سامان نسبت به نمونه های اصلی جوشقان کمتر است.

زمینه لچک در قالی جوشقان همچون ترنج با استفاده از موتیف های داخل متن کار شده و تنها با کمک خطوط زیگزاگی از متن جدا شده است. اما لچک در قالی بافت سامان متفاوت بوده و قاب اسلیمی و دو نصف گلی که در این لچک ها کار شده، آن را از طرح جوشقان مجزا

می‌کند؛ به‌گونه‌ای که می‌توان فرم لچک، را از مهم‌ترین وجوه تمایز این دو قالی و عاملی برای تشخیص این طرح در دو منطقه به حساب آورد.

در مجموع انتظام و ظرافت بهتری در قالی‌های لچک‌ترنج جوشقان و در بین اجزای اصلی آن مانند لچک، ترنج، متن و حاشیه نسبت به انواع مشابه خود در قالی سامان دیده می‌شود. در ارتباط با سؤال دوم پژوهش و تغییرات به‌وجودآمده در طرح جوشقانی منطقه سامان می‌توان گفت: با ورود این طرح به منطقه سامان تغییرات مشخصی در آن به وقوع پیوسته است. بافندگان سامانی از طریق بومی‌سازی و تلفیق نقوش قالی جوشقان با گنجینه نقوش دست‌بافته‌های خود به‌گونه‌ای این نقوش را در قالی‌های خود به کار برده‌اند که هم نشانه‌های جوشقانی بودن طرح را به همراه دارد و هم طرحی با هویت بومی متعلق به شهر سامان می‌باشد.

با توجه به شواهد موجود و تطبیق تصاویر قالی‌ها، شباهت‌های این دو قالی و اقتباسی قالی سامان از قالی اصیل و شناخته شده جوشقان مشهود است و می‌توان به‌صراحت این فرضیه را تأیید کرد. ولی در عین حال بایستی اذعان کرد این طرح با ورود به منطقه سامان و گذر زمان، تبدیل به طرح و نقشه‌ای با هویت سامانی شده است. پدیده‌ای که همواره در فرهنگ نقوش قالی ایران، باعث باروری و تولید انواع متنوع قالی با پیوندهای فرهنگی و جغرافیایی شده است. جایگزینی حاشیه گل گندم در قالی منطقه سامان با حاشیه سیرلاله جوشقان، ابداع و به‌کارگیری طرح و نقش مستقل در داخل لچک‌ها و ترنج قالی سامان به‌جای تکرار نقوش متن در لچک و ترنج قالی جوشقان، اعمال تغییر در تناسب اجزای اصلی طرح مانند بزرگ‌تر شدن ابعاد ترنج و قالب‌های لوزی‌شکل نقوش متن و نیز بزرگ‌تر شدن و تغییر طرح سرترنج در قالی سامان نسبت به جوشقان، از جمله تمهیداتی است که بافندگان سامانی برای بومی‌سازی این طرح و اعطای هویت سامانی به آن اندیشیده‌اند.

پی‌نوشت‌ها

۱. تعداد گره‌های فرش در هر گره ذرعی را رج‌شمار فرش می‌گویند که نشان‌دهنده ظرافت بافت بوده و در مناطق مختلف متفاوت است. در منطقه چهارمحال و بختیاری رج‌شمار در هر شش‌ونیم سانتی‌متر محاسبه و عنوان می‌شود.

۲. این اسامی همان اسامی این موتیف‌ها در قالی جوشقان است. از آنجایی که بر اساس نتایج تحقیقات میدانی در سامان، نام محلی خاصی برای این نقوش وارداتی وجود ندارد برای معرفی این موتیف‌ها از

مطالعه تطبیقی

طرح لچک و ترنج
قالی‌های جوشقان...



اسامی جوشقانی آن‌ها استفاده شده است. فقدان اسامی بومی برای این نقوش، خود، نشان از وارداتی بودن این نقش‌مایه‌ها در فرهنگ قالی منطقه سامان دارد؛ به طوری که برای نقوش بومی مانند حاشیه گل‌گندمی، اسامی محلی رایج است ولی برای نقوش غیر بومی همانند نقوش قالی‌های جوشقانی عنوان کلی گل جوشقانی اطلاق می‌شود.

منابع

۱. اشنبرنر، اریک، ۱۳۸۴، *قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران*، تهران: یساولی.
۲. احمدی، پروین و ایزدی جیران، اصغر، ۱۳۹۰، *پیشینه فرش‌بافی جوشقان‌قالی*. فصلنامه علمی پژوهشی گلجام (۱۹): ۹-۲۴.
۳. پوپ، آرتور، و آکرمن، فیلیپس، ۱۳۸۷، *سیری در هنر ایران*، ویرایش سیروس پرهام، ترجمه نجف دریابندری و دیگران، تهران: علمی و فرهنگی.
۴. دادگر، لیلا، ۱۳۸۰، *فرش ایران: مجموعه‌ای از موزه فرش ایران*، تهران: موزه فرش.
۵. زرگری، رحمت‌الله، ۱۳۷۴، *تاریخ، فرهنگ و هنر جوشقان‌قالی*، تهران: معینان.
۶. ژوله، تورج، ۱۳۸۱، *پژوهش در فرش*، تهران: یساولی.
۷. چیت‌سازیان، امیرحسین، ۱۳۸۸، *فرش کاشان*، تهران: انتشارات صدا سیما.
۸. شعبانی خطیب، صفرعلی، ۱۳۸۷، *فرهنگ‌نامه تصویری آرایه‌ها و نقشه فرش‌های ایران*، قم: سپهر اندیشه.
۹. صوراسرافیل، شیرین، ۱۳۸۹، *از آبی آسمان و سرخی دشت فرش چهارمحال و بختیاری*، تهران: آفتاب اندیشه.
۱۰. صباحی، طاهر، ۱۳۹۳، *تاریخ هنر قالی‌بافی مشرق زمین*، تهران: فرهنگ، هنرگویا.
۱۱. قانی، افسانه و افروغ، محمد، ۱۳۹۱، «بررسی تطبیقی و گونه‌شناسی نقوش فرش‌های خشتی مناطق سامان و چالستر با تأکید بر خشت‌های درخت سرو- کاج و بید مجنون»، *مطالعات هنر اسلامی* (۱۶): ۲۱-۳۴.
۱۲. وکیلی، ابوالفضل، ۱۳۸۲، *شناخت طرح‌ها و نقشه‌های فرش ایران و جهان*، تهران: نقش هستی.
۱۳. نصیری، محمدجواد، ۱۳۸۴، *فرش ایران*، تهران: محمدجواد نصیری.
۱۴. هانگلدین، آرمن، ۱۳۷۵، *قالی‌های ایرانی مواد و ابزار، سوابق نقوش، شیوه‌های بافت*، ترجمه اصغر کریمی. تهران: یساولی.
۱۵. یساولی، جواد، ۱۳۷۹، *قالی‌ها و قالیچه‌های ایران*، تهران: یساولی.